

Nederland tussen de natiën

IJkpunten en hun context

***De Academische Boekengids* 33, juni 2002, pp. 6-8.**

‘Alle geschiedenis is contemporaine geschiedenis.’ Deze beroemde oneliner van de Italiaanse geschiedfilosoof Benedetto Croce wordt duidelijk weerspiegeld in het onlangs afgesloten tienjarige NWO-prioriteitenprogramma *De Nederlandse cultuur in Europese context*. Bezorgdheid over de teloorgang van de Nederlandse eigenheid ‘in een wereld zonder grenzen’ stond aan de wieg van dit cultuurhistorisch project over de Nederlandse identiteit. Eigentijdse vraagstellingen bepaalden de opzet van het onderzoek.

De politieke en culturele context van het zogenaamde *IJkpunten-project* - genoemd naar de vier gekozen historische peildata 1650, 1800, 1900 en 1950 - is die van de naderende Europese eenwording in de jaren negentig van de twintigste eeuw. Daardoor is de behoefte aan identificatie met kleinschalige, vaak regionale identiteit gestimuleerd. Dat heeft zich in de afgelopen decennia vertaald in een hernieuwde belangstelling voor het nationale verleden. Zo ook in Nederland, waar sinds de jaren tachtig de nationale geschiedenis weer *salonfähig* is geworden. De ‘Vaderlandse Herinnering’ is, mits politiek correct gehanteerd, weer een fatsoenlijk thema geworden.¹

Het IJkpunten-project was dus een product van de tijdgeest. Er heerste bezorgdheid over de teloorgang van de Nederlandse eigenheid. Tekenend in dit verband was de zorgelijke verklaring die de toenmalige premier Lubbers in 1988 over deze materie aflegde. Die verklaring vond zijn weg naar regeringsbeleid en werd enkele jaren later omgezet in historisch onderzoek naar ‘culturele identiteit, juist in een wereld zonder grenzen’.² Het onderzoeksproject heeft tien jaar geduurd - van 1991 tot eind 2001 - en ruim tien miljoen gulden gekost.

Dat geschiedenis geschreven wordt vanuit het heden heeft niet alleen Croce geconstateerd. Ook zijn tijdgenoot en geestverwant Johan Huizinga verwoordde een dergelijk inzicht in diens bekende definitie van geschiedenis als ‘de geestelijke vorm waarin een cultuur zich rekenschap geeft van haar verleden’. Op die uitspraak beroept de stuurgroep van het IJkpunten-project zich ter rechtvaardiging van de uit het heden afgeleide vraagstelling. En dat lijkt alleszins valide: elke geschiedschrijving is de spiegel van haar tijd en dus onontkoombaar presentistisch.³

Toch wringt er iets. In hoeverre mag wetenschap meewaaien met de politieke wind van de dag? Is het geoorloofd om mee te *surfen* op de golven van volkse ongerustheid over het verlies van de Nederlandse eigenheid? De beschuldiging is dan al gauw dat de geschiedkunde zodoende elke aanspraak op intellectuele autonomie verliest. Natuurlijk valt op dit verwijt wel wat af te dingen. De algemene vraagstelling hoeft de inhoud van de geschiedschrijving niet te dicteren; methodische gestrengheid en openbare kritiek zijn veiligheidskleppen voor te hoog gespannen publieke verwachtingen; historici hadden onafhankelijk van de politieke gezagsdragers dit thema zelf al eerder aangevat. Ongetwijfeld zijn dergelijke argumenten van toepassing op de motieven en werkwijze van de IJkpunt-historici. Maar er blijft hen iets dwarszitten. En dat is de erfenis van de negentiende-eeuwse en vroeg twintigste-eeuwse geschiedbeoefening. Die werd in hoge mate gekenmerkt door een kritiekloze verheerlijking van de eigen natiestaat. Daarmee willen de meeste hedendaagse historici liever niet geassocieerd worden. Nationale, ‘vaderlandse’ geschiedschrijving is nog steeds een pikante bezigheid en dat valt te merken aan de IJkpunt-boeken. Vooral de syntheses over 1800, 1900 en 1950 zijn in dit verband relevant, omdat daarin het soort nationalisme wordt beschreven waar we nu zo huiverig voor zijn geworden.⁴

Verbod op nationalisme

Hoewel geschiedschrijving over de natie niet per se nationalistisch hoeft te zijn, liggen de natie en het nationalisme wel in elkaars verlengde. Nationalistische geschiedschrijving is tegenwoordig taboe; in onze beleving is het eigenlijk ‘foute’ geschiedenis. We associëren het met geborneerdheid, intolerantie, uitsluiting en obscurantisme. Volgens het principe van *guilt by association* maakt dat alle geschiedschrijving over de natie enigszins verdacht. Historici hebben op dit verbod op nationalisme verschillend gereageerd. Vijf strategieën kunnen worden onderscheiden.

De eerste is die van de ontkenning. De geschiedenis van naties of van ontwikkelingen op nationale schaal wordt genegeerd. Deze werkwijze krijgt vanaf de Eerste Wereldoorlog, het eerste grote échec van het nationalisme, de wind in de zeilen. In het interbellum treedt de Franse *Annales*-school op, na 1945 nemen sociale geschiedenis en *Alltagsgeschichte* een grote vlucht. Recenter is de hernieuwde belangstelling voor mondiale geschiedenis. De gebruikte eenheden van historische beschrijving zijn in deze stromingen bovennationaal (Europa, het westen, de wereld) of ondernationaal (regio’s, steden, dorpen). Een voorbeeld uit eigen land is de oratie uit 1993 van de Utrechtse hoogleraar sociale geschiedenis Maarten Prak. In *Legio regio’s. Een prehistorie van de Europese integratie* onderscheidt hij een micro-, een meso- en een macro-niveau van analyse. Geen van die drie correspondeert met nationale

eenheden, ook het meso-niveau niet.⁵

De tweede benaderingswijze is iets minder struisvogelachtig. De natie wordt wel behandeld, maar niet van harte. Als het dan toch over de natie moet gaan, dan gebeurt dat altijd in een internationale context en in comparatief perspectief. De vergelijking van ontwikkelingen in meerdere landen relativiseert de aanspraken op bijzonderheid van afzonderlijke naties. Bovendien maken dergelijke vergelijkingen het mogelijk om de eigen natie voor te stellen als een resultante van invloeden van buitenaf. Elke natie blijkt zo multicultureel. Een voorbeeld van deze zienswijze is het bestuurlijke voorwoord bij elk van de IJkpunt-boeken, waar dit standpunt als een soort mantra telkens herhaald wordt. De auteurs hebben zich hier overigens niet aan gehouden.

De derde strategie is het maken van een onderscheid tussen 'slecht' en 'goed' nationalisme. In deze opvatting is er goed nationalisme in de vorm van verlichte, democratische burgerzin en slecht nationalisme, dat zijn inspiratie haalt uit romantiek en racisme. De verlichte, liberale vorm van burgerschap is niet gericht op uitsluiting, maar juist op de vorming van een brede volksgemeenschap. Deze nationale gedachte valt vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw aan te treffen en wordt gekenmerkt door emancipatiestreven en sociale verantwoordelijkheid. Hiermee kunnen we ons zonder ideologische kleerscheuren identificeren. Dat is wat de auteurs van de IJkpunt-synthese over 1800 hebben gedaan. Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt schrijven vol empathie over de verlichte nationale burgers, die in hun ogen een blauwdruk geven voor de latere verzorgingsstaat.

De vierde invalshoek is die van de ironische distantie. Men schrijft onbekommerd over natie en nationalisme, geeft het aandacht en ruimte, maar maakt het onschadelijk door afstandelijke, licht neerbuigende ironie. In de IJkpunt-synthese van Jan Bank en Maarten van Buuren over 1900 is deze techniek goed waarneembaar. Zij schrijven over de onaangename, zelfgenoegzame variant van nationalisme, die ook in Nederland radicale trekken van uitsluiting en intolerantie vertoont. Hun boodschap is dat dit nationalisme voor ons tot onschuldige folklore is geworden, het is in alle opzichten *passé*.

In de periode 1950-1973, die Kees Schuyt en Ed Taverne behandelen, is dit dubieuze nationalisme nog te dichtbij, teveel van onszelf, om het op een dergelijke afstandelijke en lichtvoetige wijze te kunnen behandelen. In hun IJkpunt wordt het nationalisme gedeconstrueerd. De gevoelens van eigenheid zijn de Nederlanders aangepaast. Nationalisme is een gedachteconstructie en historici doen er goed aan deze als zodanig te ontmaskeren.

Al die strategieën - negeren, weg-vergelijken, cijfers voor gedrag geven, ironiseren en deconstrueren - bewegen zich binnen één hedendaagse consensus. Die houdt in dat nette, weldenkende mensen tolerant zijn en dus niet echt nationalistisch. Die overkoepelende contemporaine gedachte wordt in elk van deze drie deelsyntheses gehanteerd. Croce had dus gelijk, met dien verstande dat hodiecentrisme niet tot eenvormigheid hoeft te leiden. Want het dominante hedendaagse uitgangspunt wordt door de historici toegesneden op de door hen gepercipieerde eigenaardigheid van hun specifieke onderzoeksterrein.

Politiek en cultuur: historische bedrijfsblindheid

Het IJkpunten-project afficheert zichzelf nadrukkelijk als cultuurgeschiedenis. Maar welke vorm van cultuurgeschiedschrijving wordt nu eigenlijk gehanteerd? Die vraag kan licht werpen op de inhoudelijke uitgangspunten. Voor welke definitie van object, materiaal en methode is gekozen? Met name rond de synthese over 1800 is veel te doen geweest, waarbij het ging om de vraag of het hier nu een politiek of cultureel te duiden historisch object betrof. Vooral de Amsterdamse historicus Niek van Sas heeft de staf gebroken over de tekortkomingen van het 1800-boek, die in zijn ogen voortkwamen uit een gebrek aan aandacht voor de politiek. De auteurs zouden door een te uitsluitend cultuurhistorische benadering de politieke dimensie van de 1800-problematiek verwaarloosd hebben.⁶

Is dat verwijt terecht? De titel van het 1800-boek is programmatisch: *Blauwdrukken van een samenleving*. Dat klinkt al aardig naar politieke meningsvorming en die indruk wordt bevestigd als we kijken naar de definitie die de auteurs, op dit punt vooral de historicus Mijnhardt, geven van cultuur. Cultuur is eigenlijk hetzelfde als openbaar debat, het is '... geëngageerde intellectuele en artistieke creativiteit'.⁷ Publieke meningsvorming over de inrichting van de samenleving vormt de kern van het door Mijnhardt en Kloek bestudeerde discours. Zowel in de aanloop over de Republiek als in de behandeling van de activiteiten van de verlichte burgers rond 1800 worden tal van thema's aan de orde gesteld die politiek van aard zijn: ordening van de samenleving, hervorming van het onderwijs, de rol van de natie en van de religie, moreel burgerschap, enzovoorts. De nadruk ligt op de analyse van het *discours*, de aanpak is ideeënhistorisch en de culturele dimensie van de politieke voorstellen krijgt grote aandacht. Mijnhardt en Kloek gebruiken het concept van de 'communicatiegemeenschap'; ze zouden net zo goed hebben kunnen spreken van 'politieke cultuur'.

Te weinig oog voor de politiek? Het tegendeel lijkt het geval. Het verwijt dat men de 1800-auteurs kan maken, is dat hun aandacht wel zeer sterk uitgaat naar de politiek-culturele *software* en veel minder naar de *hardware*. Het gaat over denkbeelden en niet over de implementatie ervan. Hoewel Kloek en Mijnhardt zeggen zich bewust te zijn van de beperkte betekenis van al het burgermansgepalaver dat zij beschrijven, lijken ze toch de uiteindelijke invloed van het politieke discours te overschatten. 'Wel blauwdrukken, maar geen uitvoerders', zoals Jan Blokker de bevindingen heeft samengevat, om

vervolgens te constateren dat hierdoor het traditionele beeld van 'Nederland op z'n praatstoel' werd bevestigd.⁸

Maar die beperking, of iets onvriendelijker uitgedrukt, die burgerlijk-historische bedrijfsblindheid geldt ook voor de criticus Van Sas. Ook in zijn werk bestaat de politieke geschiedenis vooral uit een analyse van toenmalige conceptualisering, meningsvorming en politieke stijl. Het is een bloeiende traditie, met coryfeeën als E.H. Kossmann en H.W. von der Dunk, die echter niet sterk afwijkt van wat Mijnhardt en Kloek doen. Er is dus eerder een teveel dan een tekort aan politiek in de 1800-synthese. Cultuur en kunst zijn geïntegreerd in een politiek raamwerk en wellicht daardoor enigszins geïnstrumentaliseerd benaderd als voertuigen van politieke overtuiging.

Dat is minder het geval in 1900, het IJkpuntboek van Jan Bank en Maarten van Buuren. Daarin worden artistieke uitingen en kunstzinnig *angehauchte* sociale en politieke utopieën veel levendiger beschreven dan in het 1800-boek. Dat kan liggen aan de voorkeur en penvoering van de respectievelijke auteurs; Kloek kijkt en schrijft anders dan Van Buuren. Het kan ook een afspiegeling zijn van het verschil in historisch materiaal dat hen ter beschikking heeft gestaan. Misschien waren de kunstenaars rond 1900 wel eigenzinniger, minder voorspelbaar en idioter dan die in 1800. In ieder geval waren het er veel meer, wat de trefkans op diversiteit en wilde uitschieters vergrootte.

Ook in de organisatie van historische teksten heeft elk voordeel zijn nadeel. De vrijheid van vormgeving in de artistieke hoofdstukken maakt een integratie met de meer op maatschappelijke stromingen en opvattingen gerichte hoofdstukken moeilijk. Dat betekent dat de artistieke en de politieke cultuur toch grotendeels gescheiden worden beschreven. Daarbij is de laat negentiende-eeuwse vormgeving van de politiek duidelijk het hart van deze synthese over het *Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Het publieke debat over de nationale gedachte, de herinneringscultuur, het liberalisme, de maatschappelijke ordening en onderwijshervormingen vormt het conceptuele kader.⁹ In dat opzicht vertoont de analyse van 1900 grote verwantschap met die van 1800. De ruggengraat van beide historische syntheses is de publieke meningsvorming over staat en samenleving, zij het dat die begrippen veel ruimer zijn genomen dan in de meer traditionele politieke geschiedschrijving. Het sociale en het culturele domein horen er duidelijk bij.

Hemelbestormende blauwdrukken

De opzet van het 1950-boek wordt niet door het politieke *discours* gedictieerd. Maar de auteurs, Kees Schuyt en Ed Taverne, hebben evenmin geopteerd voor een uitgesproken cultuurhistorisch uitgangspunt. Hun raamwerk is, zoals de titel van de synthese al aangeeft, sociaal-economisch. *Welvaart in zwart-wit* telt vier delen, waarvan 'beweging in de cultuur' er één is - het krijgt een vijfde deel van de pagina's toebedeeld. De culturele hoofdstukken zijn door gastauteurs geschreven en staan voor het merendeel los van de rest van de analyse, die door de hoofdauteurs is vervaardigd. De bulk van het boek gaat over de groei van de welvaart en de materiële reconstructie van Nederland. De effecten van die twee krachten op het dagelijks leven van de Nederlanders worden uitgebreid beschreven. De politieke geschiedenis wordt enigszins plichtmatig in aparte hoofdstukken behandeld. De opzet daarvan is erg traditioneel.

De auteurs hebben duidelijk hun hart verpand aan de sociaal-economische en infrastructurele analyse. Op het eerste gezicht is dit een materialistische beschouwingwijze: de welvaartsontwikkeling, het wegennet, de gebouwde omgeving, de ruilverkaveling en de Deltawerken bepalen de sociale en culturele leefwereld van de Nederlanders in de periode 1945-1973. Bij nadere lezing blijkt ook dit boek in hoge mate een weergave te zijn van de gedachten van plannenmakers. Er is veel aandacht voor debatten over planmatig beleid en maakbaarheid. In dit geval vertonen de auteurs een gezonde dosis scepsis over al die hemelbestormende blauwdrukken, maar toch blijft die plannenmakerij centraal staan.

Dat valt met name op in het deel van het boek dat gaat over de reconstructie van Nederland, over de opbouw van een structuur met stedelijke kernen en suburbane woongebieden, met elkaar verbonden door een net van autowegen. Dat lijkt allemaal heel concreet en tastbaar, maar een groot gedeelte van de analyse van Taverne is georganiseerd rond de door hem behandelde meta-theorieën over nieuwe vormen van stedelijkheid, open ruimtes, vrije ongebonden stadsbewoners en motorisering. Hij is daar weliswaar zeer kritisch over en spreekt van een 'nietsontziende brutaliteit' en 'totaliseringsdrift' die onder meer hebben geresulteerd in de 'tragedie van de Bijlmer', maar zijn verhandeling blijft toch van een hoog abstractiegehalte.¹⁰

In dat methodische opzicht lijkt de synthese van 1950 dus weer op de IJkpuntboeken over 1800 en 1900. In die zin is het allemaal cultuurgeschiedenis: het gebruikte bronnenmateriaal bestaat in hoofdzaak uit gearticuleerde uitingen over de gewenste maatschappelijke ordening, uit bewust geordende percepties van tijdgenoten. Op dat punt wijkt 1950 weer wél af van 1800 en 1900. Schuyt en Taverne hebben weinig primair bronnenmateriaal gebruikt. Hun synthese berust in belangrijke mate op secundaire analyses, op door anderen verricht historisch en sociologisch onderzoek. Dat heeft twee gevolgen: het geeft een ruimer overzicht, maar biedt ook minder contact met de historische leefwereld die wordt beschreven. Dat heeft een paradoxaal resultaat: de tijd die Schuyt en Taverne behandelen staat dicht bij ons dan die van de andere syntheses, maar hun wijze van analyseren plaatst haar juist op grotere afstand.

Die distantie is door Schuyt en Taverne kennelijk ook gewenst. Het is een instrument om identificatie met de intellectuele voorgangers uit het verleden te vermijden, zoals in het 1800-boek gebeurt. De ironische inleving die in de synthese over 1900 toegepast wordt is wel gedistantieerd, maar voor hun

doel te welwillend. Schuyt en Taverne kiezen voor een kritische, koele analyse van een afstand, juist omdat zij engagement moeilijk kunnen vermijden. Dat komt ongetwijfeld omdat zij in dubbele zin contemporaine geschiedenis schrijven: niet alleen hun analyse is hedendaags, deze gaat ook over verschijnselen die nu nog relevant zijn. Daarbij zijn ook onaangename hot issues, die de gemoederen nog steeds kunnen verhitten. Die vragen toch om grotere behoedzaamheid dan kwesties die met het verstrijken van de tijd zijn afgekoeld. Waar historische distantie ontbreekt, wordt analytische afstandelijkheid gecreëerd.

Synthese?

Waarom is er geen synthese van deze syntheses geschreven? Anders dan men misschien zou verwachten, bevat het slotdeel *Rekenschap* geen poging een dergelijke synthese te verschaffen. In plaats daarvan wordt de materie langs de lijnen van de academische specialisaties verknipt. Per onderdeel wordt de IJkpunt-historici door vakgenoten de maat genomen. Wel zijn er, meest in de slotbeschouwingen van deze boeken, kleine aanzetten gedaan. Die bleven meestal beperkt tot opmerkingen over de Nederlandse praatcultuur en de vaderlandse voorliefde voor overleg. Met andere woorden, men verwijst vooruit, naar het poldermodel-in-wording. Dit illustreert het probleem van een overkoepelende synthese, zeker als daar ook nog het IJkpunt 1650 bij betrokken zou worden. Men vervalt onherroepelijk in anachronismen (poldermodel in 1650), in sjablonen (Nederlanders vergaderen altijd) of in essentialisme (het wezen van Nederland is tolerantie). Het resultaat wordt al gauw een vlakke cliché-voorstelling van Nederland-door-de-eeuwen-heen.

Bij de afzonderlijke syntheses hebben de auteurs nog nieuwe accenten kunnen toevoegen aan de bestaande interpretatie van de hun toegewezen periode. Daarvoor moest trouwens wel elk IJkpunt heel bijzonder gemaakt worden. Door zowel 1800, 1900 en 1950 als uitzonderlijke, cruciale draaimomenten in de Nederlandse geschiedenis te portretteren, kan van ijking in de zin van metingen die (afwijkingen van) een norm vaststellen geen sprake meer zijn.

Toch kennen de syntheses over 1800, 1900 en 1950 wel een samenbindend concept. En dat heet modernisering. Over dat begrip wordt tegenwoordig heel lelijk gedaan. Het duidelijkst valt dat te zien aan de ontvangst van *Welvaart in zwart-wit*. In de analyse, die met name de socioloog Schuyt geeft, speelt de theorie van modernisering een prominente rol. Ook in het materiaal waarop hij zich baseert, vaak sociologische rapporten, worden moderniseringstheorieën gebruikt. Hij is dus als het ware dubbel verdacht. In de *Academische Boekengids*, *Historisch Nieuwsblad* en *Nieuwste Tijd* hebben recensenten hier bezwaar tegen gemaakt. Bij alle waardering die ze voor het boek uitspreken, wordt telkens dezelfde kanttekening geplaatst. Het begrip modernisering 'voldoet niet', want het moet teveel verschijnselen tegelijk verklaren, ja, het is zelfs een 'glibberige, hinderlijke term'.¹¹

Die verwijten zouden dan ook opgaan voor de andere syntheses, want daar wordt in wezen ook de moderniseringstheorie gehanteerd, zij het iets meer gepreciseerd in de ontwikkeling van modern burgerschap. In *Hoogtij van de burgerlijke cultuur* wordt een zich in allerlei opzichten snel moderniserende samenleving beschreven. Mijnhardt en Kloek hanteren in hun *Blauwdrukken* zelfs expliciet het concept van een modern burgerlijk maakbaarheidsideaal dat tussen 1770 en 1970 het maatschappelijk leven bepaalt. Tegen dit genuanceerde en verstandige gebruik van het moderniseringsconcept valt weinig in te brengen. Wat is er eigenlijk op tegen? Voldoet het begrip niet, omdat het te globaal zou zijn? Natuurlijk is het een *catch-all* concept. Maar in deze syntheses wordt het wel degelijk van handen en voeten voorzien. Geeft het soms een te heroïsche voorstelling van zaken? Dat is niet noodzakelijk, zoals de IJkpuntboeken, uitzonderingen daargelaten, demonstreren. Een overtuigend alternatief voor het synthetiserende concept van modernisering heeft zich tot op heden niet aangeboden. Wie het afwijst, moet ook het idee van een synthese laten varen.

Dan valt men terug op de formule van de boekbinder-synthese: een serie specialistische verhandelingen in één kaft. Het huiveringwekkende voorbeeld van een dergelijke compilatie is de (nieuwe) *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, waar overigens in veel van de losse bijdragen stiekem een vorm van moderniseringsconcept gebruikt wordt. Dit gebrek aan synthetiserend vermogen maakt de AGN niet bijster geschikt voor een algemeen lezerspubliek.

Het is overigens de vraag of het op dit punt met de IJkpunten-syntheses beter gesteld is. Welke historisch geïnteresseerde lezers zouden deze vele honderden pagina's gretig tot zich hebben genomen? Lichte kost kan het bepaald niet genoemd worden. Het vermoeden rijst dat het echte publiek wel eens zou kunnen bestaan uit (semi-)professionals. Voor hen ligt de waarde van het project echter niet primair in de syntheses, maar in de deelpublicaties van de afzonderlijke IJkpunten. Die zijn van wisselende kwaliteit. Sommige zijn wel zeer specialistisch, andere bevatten volwassen en soms imponerende bijdragen aan het historisch onderzoek op brede gebieden. Bij elkaar opgeteld bieden deze publicaties een schat aan informatie en inzichten over de bestudeerde tijdperken. Dat maakt het karakter van het IJkpunten-project eerder wetenschappelijk dan publieksgericht. We zijn toch meer het land van Fruin dan van Huizinga.

Noten

1 De wordingsgeschiedenis van de Nederlandse natie staat wordt inmiddels bestudeerd in een nieuw NWO-project, dat de politieke opvolger is van het cultuurhistorisch opgezette programma over de

- Nederlandse identiteit. Vgl. L. Dorsman, E. Jonker en K. Ribbens, *Het zoet en het zuur. Geschiedenis in Nederland*. Amsterdam: Wereldbibliotheek 2000, pp. 122-4.
- 2 D. Fokkema en F. Grijzenhout (red.), *Nederlandse cultuur in Europese context 1650-2000. Rekenschap*. Den Haag: Sdu 2001, p. 13.
- 3 Fokkema en Grijzenhout 2001:17.
- 4 J. Kloek en W. Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving*. Den Haag: Sdu 2001; J. Bank en M. van Buuren, *1900. Hoogtij van burgerlijke cultuur*. Den Haag: Sdu 2000; K. Schuyt en E. Taverne, 1950. *Welvaart in zwart-wit*. Den Haag: Sdu 2001.
- 5 M. Prak, *Legio regio's. Een prehistorie van de Europese integratie*. Utrecht 1993.
- 6 N.C.F. van Sas, 'De nieuwe burger zag niet verder', *NRC Handelsblad*, 1-6-2001; N.C.F. van Sas, 'Nederland: een historisch fenomeen', in: Fokkema en Grijzenhout 2001:45-69.
- 7 Kloek en Mijnhardt 2001:22.
- 8 J. Blokker, 'Nederland zat op z'n praatstoel', *de Volkskrant*, 15-6-2001.
- 9 Nader beargumenteerd in E. Jonker, 'Kern en periferie in de Nederlandse cultuur rond 1900', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 114 (2001), pp. 438-44.
- 10 Schuyt en Taverne 2001, hfdst. 6 en 7, de Bijlmer op pp. 208-11.
- 11 I. de Haan, 'Bij nader inzien', *Academische Boekengids* nr. 30 (dec. 2001), pp. 11-2; P.W. Klein, 'Niks maffe-duffe benepenheid', *Historisch Nieuwsblad*, nov. 2000 (nr. 9), pp. 48-9; P. Luykx, recensie, *Nieuwste Tijd*, 1 (2001), nr. 1, pp. 97-103.

Ed Jonker is verbonden aan het Instituut Geschiedenis van de Universiteit Utrecht als geschiedfilosoof.